

1) दरवेशी

अस्वल आणि त्याचा मालक अब्दुल यांच्यातल्या हृद्य नात्याला छेद जातो तो सलीम अस्वलाला आपल्या शोषणाची जाणीव होते तेव्हा. दोघांचं नातं बाप-बेट्यासारखं असलं तरी ते शोषक-शोषित असंही आहेच. त्यातून मुक्तीचा मार्ग दिसलेला सलीम पूर्ण मुक्त होतच नाही. तो मालकावर सूड उगवायचा ठरवतो. तिथेच त्याची शोकांतिका निश्चित होते.

शोषक- शोषित संघर्ष अटळ आहे पण अपरिहार्यही आहे. जीवनाच्या खेळाचा तो भाग आहे. यात कुठल्याही एका बाजूचा अन्त झाला तर खेळच उरणार नाही. त्यामुळे शोषक-शोषित भूमिका बदलल्या तरी एकमेकांना समजून घेणे हाच या नाट्याचा पाया आहे. सलीमचं हे भान सुटतं.

एकांकिका दोनच पात्रांची असली तरी खेळ बघणार्या समूहाचं अस्तित्व जाणवत रहाणं हे प्रयोग करणार्यासाठी आव्हान आहे.

2) कार्य सिद्धीस नेण्यास श्री (अ)समर्थ आहे

चाळ संस्कृतीत वाढलेली नमुनेदार पात्रं, त्यांची एकमेकांवर कुरघोडी करण्याची खुमखुमी आणि त्यात अन्तिमतः झालेली फजिती याचं सार्वजनिक पूजेच्या निमित्ताने घडवलेलं हास्यकारक दर्शन. चाळीतलं समूह जीवन, खुलेपणा आणि मध्यमवर्गीय पापभिरुता यात आहे. साधी माणसं, त्यांचे साधे रागलोभ, साधे स्वार्थ आणि ते जपण्यासाठी आणलेला मोठा आव यातून विनोद घडत जातो.

3) मेला तो देशपांडे

आयुष्यात काही करू न शकलेल्या आणि एकही गोष्ट मनासारखी न झालेल्या मध्यमवर्गीय जगू देशपांडेला 35व्या वर्षी आलेला मृत्यू हीच त्याच्या मनासारखी घडलेली एकमेव घटना. तिचा तो उत्सव करतोय. त्याच्या मृत्यूचं त्याला पोचवणारेही एकप्रकारे सेलिब्रेशन करतायत. मानवी जीवनातील आणि त्यातही मध्यमवर्गीय आयुष्यातील विपरितता, विसंगती दिसते आहे. ती देशपांडेला मेल्यावरही सुटत नाही. त्याचं मरणही निरर्थक ठरतं.

मानवी आयुष्यातली निरर्थकता एकांकिकेतून अधोरेखित केली आहे.

4) उदाहरणार्थ

अब्सर्डिटी अर्थात असंगतता ही या एकांकिकेचा स्थायीभाव आहे. मी आणि एकान्त एका रात्री भेटतात आणि स्वतःविषयी बोलायचं ठरवतात. दोघेही एकटे आहेत. त्यांना आयुष्यात समजून घेणारं कोणी नाही म्हणून ते एकमेकांना समजून घेऊ पाहतात. त्यांच्या बोलण्यात स्त्री हा समान धागा आहे. ही स्त्री प्रेयसी, वेश्या, आई या तीन रूपात मीच्या जीवनात येते. तिघीही मीला समजून घेत नाहीत. स्वतःच्याच भावना, भोग कुरवाळतात. एकान्त या प्रत्येकीत प्रेयसी शोधतो पण त्याच्याही हाती काही लागत नाही.

आपला शोध अपुरा आहे, एकमेकांना समजून घेणं अपुरं आहे, आपलं जगणं अपुरं आहे ही जाणीव शेवटी दोघांना होते आणि ते पुन्हा एकटे होतात.

5) दुजा शोक वाहे

मृत्यूनंतरचा खिन्न विषाद वातावरणात भरून राहिलेला आहे. हे वातावरण एकांकिकेत कायम आहे. मृत्यूची जाणीव, त्याची अपरीहार्यता, त्याच्याकडे बघण्याचा मोठ्या माणसांचा दृष्टिकोन आणि लहान मुलाची निरागस नजर यातून हळुवारपणे नाट्य आकाराला येतं. यात मुद्दाम नाट्य निर्माण केलेलं नाही. किंबहुना सगळंच एका नैसर्गिक क्रमाने सहज घडतं आहे. मृत्यूनंतरच्या सांत्वनाची गरज कोणाला असते? सांत्वन करणारा त्यानिमित्ताने स्वतःचं दुःख उगाळतो का? जीवन आपल्या गतीने चालूच रहातं.

6) अन्तिम रेषा आणि द्वंद्व

एका मुलीच्या खुनाबद्दल शिक्षा भोगणारे दोन जीव. एक शिक्षक एक विद्यार्थी. अन्तिम निवाडा होणार आहे. आयुष्याच्या एका अपरिवर्तनीय रेषेवर दोघं उभे. दोघांच्या इच्छा भिन्न. शिक्षक प्रखर आशावादी तर विद्यार्थी कमालीचा निराशावादी. एकाला आपण सुटणारच याचा दुर्दम्य विश्वास तर दुसरा फाशीची सजा मागतोय. त्याला जगणं निरर्थक वाटतंय. जीवनाकडे बघण्याच्या दोन धारणामधला हा झगडा. पण नियती क्रूर असते. ती मानवी इच्छा, तर्क यांच्या पलीकडे असते. ती या दोघांच्या पदरात विचित्र दान टाकते.

7) होड्या

एका निरागस भाबड्या मुलाचं भावविश्व इथे साकारतं. हा असा मुलगा आहे ज्याचं शारीरिक वय वाढलं आहे पण मानसिक वय एका विशिष्ट टप्प्यावर स्थिरावलं आहे. ते जिथे स्थिरावलं त्यावेळचं भावविश्वही तिथेच फ्रिज झालं आहे. त्यातच बंडू अजूनही जगतो आहे. आयुष्याचं प्रवाहीपण त्याला त्याच्या अधूपणाची जाणीव करून देणारं आणि म्हणूनच त्याच्यासाठी दुष्ट आहे. होड्या हे त्याच्या जगण्याचं प्रतिक आहे. त्याची होडी कागदी आहे. पुढे न जाणारी. त्याला फक्त होड्या बनवायला येतात.

एकाचवेळी वास्तवात आणि कल्पनेत अशा दोन पातळ्यावर खेळला जाणारा हा खेळ आहे. नायकाच्या भावविश्वाचा दुभंग रंगमंचावर भासमान व्हावा.

8) घुशी

घुशी हे यातल्या दोन बायकांच्या जगण्याचं रूपक आहे. एकमेकांवर चिखल उडवत चिखलातच लडबडत रहाणार्या घुशीप्रमाणे भागी आणि शेवंता एकमेकींना छळत त्रास देत जगतायत. त्यातच विकृत सुख उपभोगतायत. दोघीच्या आयुष्यात येणारे पुरुष हा छळ आणि आनंदातला समान दुवा. त्याभोवती दोघींमधलं राजकारण चालतं. दोघींच्या अतृप्त वासनांचा खेळ हिंसेला जन्म देतो. दोघी एकमेकींना पराभूत करत एक शोकांतिका रचत जातात.

अतिशय उघडी वाघडी भाषा, शरीराची वखवख यातून या दोन बायका घुशींच्या पातळीवर येतात.

9) लिअर

एका राष्ट्रीय कीर्तीच्या ज्येष्ठ नाट्य दिग्दर्शकाने आपल्या प्रेयसीला जाळण्याचा केलेला प्रयत्न ही बातमी बहुचर्चित ठरली होती. सुमारे तीस वर्षांपूर्वी घडलेल्या ह्या सत्य घटनेवर ही एकांकिका बेतलेली आहे. फक्त एकांकिकेत प्रेयसी मरते. वास्तवात तसं झालेलं नाही.

एकांकिकेचा विषय हा एका कलावंतांचा स्वत्व शोधण्याचा आत्मनाशाच्या गर्तेत जाऊनही पुन्हा उभं राहण्याचा झगडा आहे. शेक्सपिअरचं किंग लिअर हे नाटक तो बसवतो. पण लिअरचा अहंकार त्याचा कब्जा घेतो. लिअर त्याचं जगणं व्यापून टाकतो. विप्लव मुझुमदारच्या मनोविश्वात चालणार्या नाटकातला लिअर आणि त्याचं प्रत्यक्ष आयुष्य यांच्यातल्या सीमारेषा पुसट होतात. लिअरची स्वगतं, विप्लवची स्वागतं, दोघांतले संवाद यातून नाटकाची लय आकारते.

10) वाळवी

अधांतर नाटक ज्यातून आकाराला आलं ती ही एकांकिका. घरातली निष्काम बसून असणारी मुलं आणि घर चालवण्यासाठी अखण्ड राबणारी आई यांच्यातलं द्वंद्व इथे दिसतं. मुलांचं नाकर्तेपण घराला ग्रासून टाकतं. निरर्थक बुद्धीवाद, उगीचचं चाललेला टाइमपास, प्रत्येकाची खुन्टलेली वाढ, पराकोटीचा आळस आणि एका बाईचं सतत राबणं हे चित्र समाजाचं प्रातिनिधिक दर्शन घडवतं.

वास्तववादी शैलीचा अभिनय आणि एकुणच प्रयोगाची मांडणी देखील वास्तववादी हवी. एकांकिकेत काही घडत नाही. हे जडत्व घराला आलेलं आहे. विराम, स्तब्धता, निःशब्दता यांना पात्रांच्या व्यवहारात खूप महत्व आहे. एकांकिकेची लय धीमी आहे. एक शोकांतिका हळुहळू सहजपणे आकार घेत जाते.

11) शांतारामायण

माणसांची श्रद्धास्थानं असतात. ती पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या मिथकान्तून बनलेली असतात. या मिथकाना धक्का लागला की माणसांच्या भावना दुखावतात. त्यांचा उद्रेक होतो. असाच एक पत्रकार मिथकान्च्या मागच्या काल्पनिक आणि खर्या गोष्टीचा शोध घेतो तेव्हा माणसं विवेकबुद्धीने विचार करण्या ऐवजी पत्रकाराचाच बळी घेतात. या एकांकिकेत समाजमन कसं काम करतं हे दाखवलं आहे आणि सनसनाटी पत्रकारितेच्या हव्यासावर, माध्यमांच्या हपापलेपणावरही बोट ठेवलंय.

महाराष्ट्रात 88 साली डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पुस्तकावरून उभं राहिलेलं रिडल्स प्रकरण या एकांकिकेच्या लेखनास निमित्त ठरलं होतं.

12) जळिताचा हंगाम

शहरात आलेल्या दुष्ट शक्ती शहराची शांती बिघडवतात आणि आगी लावत सुटतात. शहरातल्या नागरिकांना अंकित करून त्यांची मनं कलुषित करतात आणि समाजस्वास्थ्य कायमचं बिघडवून आपली पोळी शेकत रहातात. कुठल्याही दंगली, घातपातात बाहेरचेच घटक सुरुवातीला सक्रीय असतात हे सत्य वारंवार उघड झालं आहे. इथे आगंतुक हे evil forceचं रूपक म्हणून येतात. ते परग्रहावरून आलेले आहेत. शहरातल्या माणसांसारखे दिसत नाहीत हे लक्षणार्थाने घ्यायचं. अशावेळी लोकांना शहाणं करणारी, भानावर आणणारी, शांतता प्रस्थापित करणारी माणसंच मुख्य अडथळा ठरतात आणि त्यांनाच लक्ष्य केलं जातं.

एकांकिका सररिअलिस्ट पद्धतीने सादर करावी.

13) नगरी बडी बाका

मुंबई महानगरी अनेकांना आधार वाटत आली आहे. अनेकजण कुठून कुठून येऊन तिच्या कुशीत विश्वासाने सामावले आहेत. महेश वाणी हा इन्टौरहून मुम्बईत नशीब काढायला आलेला साधा सरळ माणूस असाच इथे विश्वासाने स्थिरावलेला. पण त्याच्या या विश्वासाला एके दिवशी तडा जातो. तो बेघर होतो.

एका पापभिरू माणसाच्या शहरातून बेघर होण्याची ही गोष्ट खरंतर शहराची गोष्ट आहे. महानगरं वाढत जाताना क्रूर होतात. माणसं दुसऱ्यांवर अतिक्रमण करू लागतात आणि त्यात महेश वाणी सारखी निरुपद्रवी माणसं बाहेर फेकली जातात. कधीकाळी दयाळू असलेल्या शहराचा स्वभाव बदललेला असतो.

14) अशान्ती पर्व

महाभारत महायुध्दानंतर द्रौपदी आणि एक सर्वसामान्य स्त्री यांच्यात झडलेला संवाद म्हणजे ही एकांकिका. विद्याधर पुन्डलिक यांच्या अत्यंत गाजलेल्या चक्र या एकांकिकेला उत्तर म्हणून लिहिलेली. चक्रमध्ये महाभारत युद्ध आणि नंतरचा संहार याला द्रौपदी आणि आश्वत्थामा यांना कारणीभूत ठरवलं आहे. हे दोघे सुडाचं चक्र फिरवत ठेवतात. त्याचं टोक गाठतात. अशान्ती पर्वमध्ये ही मांडणी खोडून सत्तेचं राजकारण स्त्रीलाच कसं सगळ्या हानीसाठी जबाबदार धरतं हे दाखवत युद्धविरोधी भाष्य केलं आहे.

15) रस्ता

अनिल डान्ने यांच्या कथेचं हे नाट्य रूपांतर आहे. पौगंडावस्थेतून तारुण्यात येणार्या पण परिस्थितीने, शरीराने एका जागी जखडून टाकलेल्या एका मुलाची ही गोष्ट आहे. तो जखडलेला असला तरी समोरचं जग चल आहे. बदलतं आहे. या बदलाबरोबर मुलाचं भावविश्व उद्ध्वस्त होतं आहे. सगळ्या कोवळ्या आठवणी करपून जात आहेत आणि एका निरागसतेचा अंत होतो आहे. बदल आणि स्थितीशीलता यांच्यातलं हे द्वंद्व आहे.

16) झोपी गेलेला

बबन प्रभू यांच्या झोपी गेलेला जागा झाला या अजरामर फार्सचं हे गंभीर नाट्यरूप. मूळ नाटकातल्या गोष्टीन्चाच वापर करून व्यक्तिरेखामधला करुण, दुखरा भाग उठावदार करत पात्रांच्या नातेसंबंधाची नवी गोष्ट रचली आहे. मध्यमवर्गीय जगण्यातली दांभिकता, पळपुटेपणा, असहायता यांचं दर्शन इथे घडतं. इथे दिनु हा anti hero झाला आहे. शेवट शोकात्म आहे. सगळ्याच्याच जगण्याची गोची झाली आहे.

17) विठाबाईचा कावळा

कोणी एक विठाबाई मरते आणि तिच्या घरात एक कावळा शिरतो या साध्याश्या घटनेतून एक मोठं नाट्य घडतं. विठाबाईची मुलं आणि शेजारी तो विठाबाईचा आत्मा समजतात आणि त्याच्या अतृप्त इच्छेचा शोध घेऊ लागतात पण त्यातून लोकांच्या मनात दडलेल्या अंधश्रद्धेचा फायदा घेत घरातल्या पोटभाडेकरूला हाकलण्याचं कारस्थान रचलं जातं. यशस्वी केलं जातं. विठाबाई, कावळा आणि गरोदर असलेली पोटभाडेकरू स्त्री या तिन्ही स्त्रियांची कोन्डी एकांकिका मानडते. पण या शोकात्म परिस्थितीला विनोदाचं आवरण आहे. हा विनोद मुद्दाम केला जात नाही. तो आपोआप निर्माण होतो.

18) शेवटच्या बिभत्साचे गाणे

भाऊ पाध्ये यांच्या फाइव गार्डन या कथेचं हे स्वैर नाट्यरूपांतर. कथा एका भणंग अवस्थेतल्या म्हातार्या जोडप्याची गोष्ट सांगते. एकांकिकेत गार्डनचा रखवालदार आणि भिकारी अशी दोन आणखी पात्रं येतात. यातून भ्रष्टाचार, चंगळवादाचा अतिरेक आणि कामवासना यांचा खेळ उभा राहतो. या गोष्टीमधून हिंसा आकार घेते.

उघडी वागडी शिवराळ भाषा, वासनेचं जग , एकमेकांना वापरून घेण्याची वृत्ती, धक्कादायक नाती यांचं उग्र दर्शन एकांकिकेत अभिप्रेत आहे.